

Milan Natek

VPLIV INDUSTRIALIZACIJE NA AGRARNO POKRAJINO V VELENJSKI KOTLINI

Malokateri predel na Slovenskem je v zadnjih desetletjih doživiljal tako korenite fiziognomske spremembe kot jih vidimo in spoznavamo na različnih območjih Velenjske kotline. Res je, da se ta pokrajinska enota razprostira na prometno dokaj prehodnem ozemlju slovenskega predalpskega sveta, prek katerega so v smeri sever—jug skozi več stoletij vodile pomembne poti, ki so povezovale produkcijsko različno usmerjene predele. In prav v tem dejstvu moramo iskati vzrok, da se je svet ob Paki že v preteklosti neposredno ali vsaj posredno spreminjal pod vplivom sodobnih tokov gospodarskega in političnega življenja širšega prostora. Toda za kompleksno pokrajinsko preoblikovanje Šaleške doline oziroma širšega območja, kar ga je danes vključenega v velenjsko občino, je najpomembnejših zadnjih osem desetletij, ko je šaleški premog z zgraditvijo savinjske železnice (1891)¹ dobil gospodarsko veljavo v širnem prostoru. Samo ugodna prometna prehodnost pa področju v porečju Pake ni mogla vtisniti tistega neizbrisnega pečata, kot mu ga danes dajejo domača industrija in premogovništvo z nešteti drugimi bolj ali manj spremljajočimi neagrarnimi dejavnostmi.

Bogata nahajališča premogovnih plasti pliocenske starosti, predvsem pa vključitev tega sodobnega energetskega vira v hitro rast našega nacionalnega gospodarstva v povojnem obdobju, sta osnovna vzpodbudnika naglega, takorekoč skokovitega razvoja v preobrazbi Velenjske kotline. Ne le premogovništvo, ki je sprožilo tako imenovano »lignitizacijo«² pokrajine², temveč tudi lahka industrija, ki se je razmahnila še prav posebno v zadnjem desetletju, vnašata v agrarno pokrajino nova in čisto svojstvena obeležja.

Za pretežno večino Velenjske kotline kakor tudi za celotno območje velenjske občine velja poudariti, da je nekdanja agrarna pokrajina s številnimi svojstvenimi socialnimi in gospodarskimi strukturami ter še z vrsto drugih oznak, v katerih odsevajo vse najpomembnejše naravne in socialne prilike ožjega ali širšega pokrajinskega ambienta, doživljala korenite spremembe v zadnjem stoletju. Te se kažejo v rasti števila zemljiških posestnikov oziroma v spremembah njihove socialne struk-

¹ Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 165.

² Svetozar Ilešič: Osnovne geografske poteze Savinjske Slovenije. Geografski obzornik, XI, št. 2, str. 25—27, Ljubljana 1964; prim. str. 26.

ture, v drobljenju zemljiške posesti, v spreminjanju ali celotnega obsega kmetijskih zemljišč ali pa samo deležev med posameznimi zemljiškimi kulturami (kategorijami), v zmanjševanju števila in deleža kmetijskega prebivalstva po naseljih, v spreminjanju osnovnih funkcij posameznih naselij kakor tudi v rasti števila prebivalstva po različnih tipih naselij, nadalje opažajo se spremembe v fiziognomiji kmečkih domov, v gospodarski usmerjenosti kmetij oziroma v odnosu zemljiških posestnikov do kmetijske zemlje itd.

Vsako od navedenih sprememb pogojujejo številni dejavniki, med katerimi ne smemo spregledati naravnega okolja. V njem si je namreč človek v teku stoletij izoblikoval svoj življenjski prostor. Prav zato se v tem okolju kaže človekov delež v spopadu z naravnimi silami oziroma v prilagojevanju njihovim medsebojnim in vzročno pogojenim zakonitostim, kakor tudi še številni drugi, predvsem družbeno (socialno) — ekonomski vplivi, ki so ga usmerjali in vodili pri izrabi zemljišča. Prav zategadelj je pokrajina, pa najsibo to agrarna ali industrializirana, le še s posameznimi ostanki prvotne, ponavadi kmetijske fiziognomije, pomemben vir geografskega proučevanja vplivov in učinkov silnic družbeno-ekonomskega razvoja ožjega ali širšega prostora.

V opisu vplivov industrije in drugih neagrarnih dejavnosti na preoblikovanje kmetijske pokrajine, ki ob procesu industrializacije in urbanizacije pogojuje in povzroča deagrarizacijo podeželja, se bom v prispevku omejil zgolj na oris oziroma na označitev nekaterih pojavov in procesov na območju velenjske občine. Z njimi bom skušal vsaj opozoriti na tista sodobna prostorska dogajanja, katerih sled se neposredno zrcali v zunanji podobi te pokrajine.

I. Zemljiško-posestna struktura leta 1880 in leta 1960

Zemljiško-posestna (lastniška) struktura je neposredna posledica zgodovinskih in odsev družbeno-gospodarskih zakonitosti ožjega kakor tudi širšega področja. Velikostna struktura zemljiških gospodarstev je z vsemi svojimi pojavnimi oblikami ena izmed temeljnih in aktivnih dejavnikov nenehnega preoblikovanja podeželja.³ Številnim specifičnim znamenjem, ki so pomembna za socialno-posestno strukturo posameznih območij, so brez dvoma dali še nekateri temeljni činitelji družbenega in gospodarskega razvoja precej vidno obeležje v zadnjih desetletjih. Prav zato se v zemljiško-posestni strukturi kaže v precejšnji meri odsev gibanj in sprememb ter razraščanj pomembnosti neagrarnih dejavnosti. Čim močnejše in čim bolj vsestransko razvite so te, tem slabotnejša postaja tradicionalna navezanost na (kmečko) zemljo in tem manjše so potrebe po večjih obratih individualnih kmetijskih gospodarstvih. To še toliko bolj velja za območja, ki se že bolj ali manj neposredno ali pa vsaj

³ M. Žagar — M. Natek: Prostorsko in časovno vrednotenje zemljiško-posestnih skupin v (agrarni) geografiji. Geografski vestnik, XXXVIII, str. 133—143, Ljubljana 1967; gl. str. 135.

posredno funkcijsko in gravitacijsko stapljajo z industrializiranimi oziroma urbaniziranimi predeli.

Za oris sprememb v zemljiško-posestni strukturi predela velenjske občine bomo razčlenili ustrežne podatke za razdobje 1880 do 1960.⁴ V teh osemdesetih letih se je število zemljiških lastnikov⁵ na obravnavanem področju povečalo za 26,8 %.⁶ Istočasno ugotavljamo, da se je v tem razdobju areal zemljišč, ki je danes razdeljen na 2.012 posestnikov, zmanjšal za 21,7 %. Iz tega sledi, da se je v zadnjih osemdesetih letih povprečna velikost posesti zmanjšala od 11,27 na 6,93 ha, to je za 38,4 %.

Prav zanimive so spremembe v podobi zemljiško-posestne strukture po posameznih območjih velenjske občine. V zadnjih osemdesetih letih se je število zemljiških posestnikov najmočneje dvignilo na severnem in zahodnem hribovskem območju (+ 63 %) ⁷ ter v ravninskem predelu Velenjske kotline (41 %) ⁸, komaj za dobro petino pa na območju severovzhodnih planot.⁹ Najnižja rast števila zemljiških posestnikov je značilna za območje ob spodnjem toku Pake (11 %) ¹⁰ ter za južno gričevnato obrobje kotline (6,4 %) ¹¹. Toda na vseh območjih se je skupni obseg

⁴ Protokoli franciscejskega katastra, Arhiv Slovenije, Ljubljana. — Podatki popisa zasebnega kmetijstva 1960. Zavod SRS za statistiko, Ljubljana.

⁵ Pri popisu kmetijstva leta 1960 so bila za kmetijska gospodarstva šteta tista gospodarstva, ki so imela najmanj 0,1 ha obdelovalne zemlje, ne glede na to, ali so njihovi člani (lastniki) kmetovalci ali ne. Za kmečka gospodarstva so bila šteta tudi gospodarstva z manj kot 0,1 ha obdelovalne zemlje, če so: 1. gojila ali predelovala za prodajo zelenjavo, rože, hmelj ter dišavna ali zdravilna zelišča; 2. gospodarstva, ki so imela 1 kravo in 1 tele ali junca, 1 kravo ali 2 odrasli živali (ovci, kozi, prašiča ali mešan par) ali 5 odraslih ovc, ali tri odrasle prašiče; če ima 4 odrasle ovce in prašiča ali 50 kokoši ali druge odrasle perutnine ali 20 panjev čebel. (glejte: Statistični letopis SR Slovenije 1964, Ljubljana 1964, prim. str. 508). — Za leto 1880 vseh teh kriterijev nismo mogli upoštevati, temveč smo k zemljiškim posestnikom (lastnikom) prišteli vse, ki so imeli kakršnokoli velikost zemljiške posesti. Prav zato so podatki za leto 1880 v marsikaterem naselju nekoliko previsoki.

⁶ Iz te primerjave so izvzeta nekdanja veleposestva (pet po številu), ki so bila na Ravnah, v Šaleku, Škalah, v Velenju ter na Velikem vrhu nad Smartnim ob Paki; njihova posest je 1880. leta merila skupaj 457,4 ha. Prav tako v tem pregledu niso upoštevane površine, ki so pripadale cerkvi, in sicer v izmeri 207,4 ha kakor tudi ne površine, ki so danes v posesti kmetijskih družbenih gospodarstev. Prav tako je iz tega pregleda izvzeta struktura zemljiške posesti na naselje Mali vrh in Lopatnik, katerega del pripada tudi žalski občini.

⁷ K zahodnemu in severnemu hribovskemu obrobju smo prišteli naslednje katastrske občine: Bele vode, Skorno pri Šoštanju, Sv. Florjan, Šentvid in Zavodnje.

⁸ K ravninskemu predelu pripadajo k. o.: Družmirje, Škale, Ravne, Šoštanj, Velenje, Topolšica.

⁹ K območju severovzhodnih planot so uvrščene k. o.: Cirkovce, Lipje, Paka, Plešivec in Sv. Bric (Hrastovec).

¹⁰ Območje ob spodnjem toku Pake obsega naslednje k. o.: Gavce, Paška vas, Rečica ob Paki, Skorno (pri Novem Kloštru), Smartno ob Paki in Veliki vrh.

¹¹ Južno gričevnato obrobje obsega naslednje k. o.: Bevče, Kavče, Laze, Lokovica, Ložnica, Podkraj.

zemljiške posesti, z izjemo območja ob spodnji Paki, kjer je v tem pogledu nakazan rahel porast (9,1 %), občutno zmanjšal: najintenzivneje v severnem in zahodnem hribovskem svetu (—43 %), za dobro četrtno na severovzhodnem planotastem območju, za petino na ravninskem območju, toda komaj za dvajsetino v južnem gričevnatem območju Velenjske kotline.

Primerjava v rasti števila zemljiških posestnikov in njim pripadajočih arealov zemljišč pokaže na podobo in strukturo zemljiških gospodarstev. Razčlenitev ustreznih podatkov nam pokaže, da je v obravnavanem obdobju tudi na tem področju v prevladi težnja po drobljenju zemljiške posesti. Število in delež zemljiških posestnikov do 10 ha sta danes večja kot v letu 1880, zmanjšalo pa se je število posestnikov z več kot 10 ha zemlje. Tudi v tem pogledu so značilne regionalne posebnosti. Število in delež posestnikov do 5 ha sta bila ob spodnji Paki v letu 1960 manjša kot pred osemdesetimi leti, znatno sta se povečala število in odstotek posestnikov od 5 do 20 ha (za 63 oziroma za 21 % v posestni skupini od 10 do 20 ha). V ravninskem predelu Šaleške doline sta se povečala delež in število posestnikov v prvih dveh velikostnih skupinah (za 127 in 46 %), v drugih treh pa zmanjšala. Podoben proces zasledimo na območju severnega in zahodnega hribovskega zaledja, medtem ko sta se delež in število posestnikov na južnem gričevnatem območju zmanjšala pri posestnikih do 2 ha.

Značilno je, da se je delež (odstotek) zemljišč zmanjšal le pri najmočnejših posestnikih (z več kot 20 ha), in sicer od nekdanjih 59 na 43 % v letu 1960, medtem ko je pri vseh drugih posestnih skupinah zaznaven porast deleža njihovega zemljišča.

Prav tako ugotavljamo, da se je od leta 1880 do 1960 tudi povprečna velikost posesti zmanjšala pri vseh velikostnih skupinah zemljiških lastnikov, razen pri posestnikih od 2 do 5 ha, kjer je zaznaven prav rahel porast (2,2 %). Skoraj za petino se je povprečna velikost posesti zmanjšala v skupini posestnikov z nad 20 ha zemlje, za 6 % pri lastnikih zemljišč do 2 ha, in prav toliko pri kmetijah od 10 do 20 ha. Tudi zemljiški posestniki od 5 do 10 ha imajo danes za 2,2 % manjša posestva kot so jih imeli pred devetdesetimi leti. Število zemljiških posestnikov je najmočnejše naraščalo v bližini urbaniziranih središč, ob prometnih poteh ter v ravninskih naseljih, ki so še vsaj deloma obdržala kmečki značaj, kakor tudi v vaseh, ki so v bližini ali Šoštanja ali Velenja. V tistih naseljih in zaselkih, ki so odmaknjeni od osrednjega prometnega ožilja in stoje v zatišju današnjega močnega razcveta neagrarnega gospodarstva, se je število zemljiških lastnikov oziroma posestnikov zmanjšalo.

Druga osnovna značilnost je v tem, da se je v večini naselij obseg zemljišč, ki jih posedujejo kmečka ali druga gospodarstva najrazličnejših velikostnih skupin, zmanjšal, in sicer najmočnejše v nekaterih izrazito hribovskih naseljih (npr. Šentvid, Bele vode, Paški Kozjak idr.). Najpomembnejše vzroke za te spremembe vidimo v povojni agrarni reformi in v zakonu o zemljiškem maksimumu, v podružabljanju kmetijskih zemljišč kakor tudi v širjenju neproduktivnih tal bodisi zaradi

rasti stanovanjskih bodisi gospodarskih objektov, gradnje komunikacij, zelenic itd.

Vzporedno s procesom zmanjševanja obsega zemljišča, ki pripada zemljiškim posestnikom posameznega naselja, so na velenjskem področju tudi nekatera naselja, ki se jim je v zadnjih osemdesetih letih zemljišče povečalo ali na račun razpada nekdanje veleposesti ali z razdelitvijo gmajniških površin in le deloma tudi z nakupom zemlje. Ta pojav je karakterističen za vasi ob spodnjem toku Pake ter za Konovo in Preloge pri Velenju.

Močna rast števila zemljiških posestnikov ob zmanjševanju kmetijam pripadajočega zemljišča je torej imela za posledico zmanjšanje povprečne velikosti posesti. Ta je bila najmočneje prizadeta na severnem in zahodnem hribovskem območju (— 65 %), na ravninskem območju Šaleške doline (— 44 %), po severovzhodnem planotastem območju (— 41 %), za desetino se je zmanjšala tudi na območju južnega gričevja, skratka povsod tam, kjer smo v tem času zaznamovali znatno povečanje števila zemljiških lastnikov ob manjših nihanjih obsega vaškega zemljišča, ali pa, da je ob stagnaciji števila posestnikov prišlo do občutnega zmanjšanja vaškega zemljišča (predvsem zaradi agrarne reforme). Toda v tem času se je povprečna velikost posesti povečala samo na območju spodnjega toka Pake, in sicer za eno desetino. Nekdanje kmetije v obeh današnjih mestnih središčih Velenjske kotline so se občutno zmanjšale: v Velenju od 7,32 ha na 1,92 ha (to je za 73,8 %), v Šoštanjju od 3,57 na 2,72 ha (ali za 23,8 %).

Niso pa zanimive in karakteristične spremembe v povprečni velikosti posesti le po posameznih območjih Velenjske kotline, marveč in predvsem po posameznih velikostnih skupinah zemljiških posestnikov. Brez dvoma so bile v tem pogledu najmočneje prizadete kmetije z več kot 20 ha zemlje, katerih obseg se je v povprečju zmanjšal za dobro petino (v zahodnem in severnem hribovskem zaledju Velenjske kotline za 38 %, na severovzhodnih planotah ter v ravninskem predelu za 13 %, medtem ko se je povprečna velikost posesti v skupini z več kot 20 ha na drugih dveh območjih povečala za eno desetino in nekaj več). V zadnjih osemdesetih letih se je povprečna velikost posesti pri zemljiškili lastnikih do 2 ha zmanjšala za 6 %, približno za toliko tudi pri posestnikih od 10 do 20 ha zemljišč. Na območju spodnje Pake je pri obeh navedenih posestnih skupinah zaznaven rahel porast oziroma stagnacija v velikosti zemljiške posesti, medtem ko se je za eno desetino zmanjšala na ravninskem območju; na drugih treh območjih znaša zmanjšanje za dvajsetino pri posestnikih od 10 do 20 ha. Povprečna velikost zemljišč v posestni skupini od 2 do 5 ha je v tem razdobju bolj ali manj stagnirala, oziroma samo na planotastem svetu na severovzhodnem obrobju kotline in na območju severnega in zahodnega hribovskega sveta se je dvignila za desetino. Podobne spremembe je doživela velikost posesti v skupini zemljiških lastnikov od 5 do 10 ha; stagnacija je značilna za območje spodnje Pake in planotastega predela kotline, rahlo zmanjšanje

na območju južnega gričevja, za dobro petino pa še na hribovskem območju severnega oziroma zahodnega območja velenjske občine.

Spremembe v zemljiško-posestni (socialni) strukturi so neposredna posledica vključevanja zemljiških posestnikov samih ali pa članov njihovih družin v neagrarnne dejavnosti. Kajti tako razdrobljena zemljiška posest, kakršna je tudi na območju velenjske občine, ni več sposobna preživljati resda zmanjšanega števila ljudi, ki so še ostali na kmetijah. V letu 1960 samo dobra tretjina kmetij oziroma kmetijskih posestnikov ni dajala delovne sile neagrarnim dejavnostim. Dobra polovica zemljiških lastnikov je pripadala tako imenovanim »dvoživkam« — kmet-delavec oziroma zemljiški posestnik-uslužbenec. Nadalje, dobra dvajsetina zemljiških lastnikov je bila že popolnoma nekmetijsko usmerjena in skoraj 2 % posestev sta bila že brez ustrezne delovne sile. Seveda je osnovna gospodarska usmerjenost članov kmetijskega posestva zelo različna z ozirom na samo velikost posesti. Pri gospodarstvih z nad 10 ha prevladujejo kmetje, v drugih treh skupinah, torej pri manjših zemljiških posestnikih pa je že več kot polovica gospodarstev »mešanega« tipa, katerim dajeta tako zemlja kot tudi zaposlitev v neagrarnih dejavnostih osnovne vire za preživljanje.

II. Spremembe v zemljiških kategorijah od leta 1826 do 1969

Vseskozi je kmetijsko gospodarstvo neposredno navezano na *obdelovalne površine*.¹² Prav zategadelj moramo v spremembah — v rasti ali v pojemanju — teh površin, ki danes v velenjski občini v povprečju zavzemajo dobro tretjino vseh površin, gledati odsev pomembnosti kmetijskega gospodarstva v posameznem obdobju. V času 1826—1969 se je obdelovalno zemljišče v velenjski občini povečalo za več kot eno osmino (14,1 %), v zadnjih sedemdesetih letih (1900—1969) pa zmanjšalo za 7,1 %. Značilno je, da v razdobju 1826 do 1900¹³ ne najdemo območja z nazadovanjem kmetijskih obdelovalnih površin, kar brez dvoma kaže na izredno pomembnost kmetijstva za prebivalstvo obravnavanega območja. V tem času so se namreč obdelovalne površine povečale za 22,9 %. Nadpovprečno močan prirastek zaznamujejo hribovska območja na zahodu (Šentvid, Sv. Florjan, Skorno pri Šoštanju, Bele vode), pa tudi v gosto obljudenem gričevnatem in hribovitem obrobju na jugu Velenjske kotline so pomembne spremembe v rasti kmetijskih obdelovalnih površin (+ 36 %). Za drugo razdobje, ki zajema zadnjih sedem desetletij (1900 do 1969)¹⁴ je značilna izredno močna diferenciacija med posameznimi območji; obdelovalne površine so se le neznatno povečale samo na južnem gričevnatem območju (+ 1 %), na ostalih štirih območjih pa

¹² K obdelovalnim površinam prištevamo: njive, sadovnjake, vinograde, vrtove in travnike.

¹³ Podatki za zemljiške kulture za leto 1826 so povzeti iz protokolov franciscejskega katastra. Arhiv Slovenije. — Ustrezni podatki za leto 1900 so prevzeti iz: Leksikon občin na Štajerskem. Izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900, Dunaj 1904.

¹⁴ Podatki katastrskega urada v Velenju in Žalcu.

zmanjšale. V podrobnostih je podoba naslednja: komaj zaznavno povečanje ugotovimo v petih katastrskih občinah, v devetih primerih ugotavljamo stagnacijo, toda v več kot polovici katastrskih občin so se obdelovalne površine zmanjšale od 2 do 34 %. Procesu krčenja obdelovalnih površin so bila najintenzivneje podvržena hribovska območja (npr. Sentvid, Bele vode, Zavodnje, Lipje, Cirkovce). Seveda iz tega dogajanja niso bila izvzeta tudi nekatera ravninska območja, predvsem ne tista, kjer so nastajali novi stanovanjski deli, obrati predelovalnih neagrarnih dejavnosti (npr. k. o. Šoštanj, Škale, Velenje in druga).

V pojavu krčenja kmetijskih obdelovalnih površin se neposredno odraža pojemajoči pomen kmetijstva pa močna privlačnost drugih neagrarnih dejavnosti, predvsem gospodarskega značaja. Na račun pospešenega razvoja neruralnih gospodarskih vej postaja domačemu prebivalstvu kmečka zemlja, vsaj v nekaterih območjih, že v večje breme kot pa v gospodarsko korist. Toda v ravninskih območjih Velenjske kotline, kjer sta zrasli obe urbanski naselji, se je morala kmetijska zemlja sproti umikati naglemu širjenju zazidalnih območij. V zadnjem poldrugem stoletju so se zazidalne površine na območju velenjske občine povečale od 94,6 ha v letu 1826 na 166,5 ha v letu 1969, to je za 76 % (npr. v k. o. Velenje od 5,55 na 48,64 ha; Šoštanj od 4,06 na 19,58 ha, Topolšica od 5,84 na 9,05 ha, Družmirje od 3,79 na 8,66 ha, Šmartno ob Paki od 2,47 na 4,25 ha itd.). In k temu številu moramo pridejati še okrog 14 ha jezerskih vodnih površin v k. o. Škale in Velenje, ki so nastale zaradi ugreznanja tal nad nekdanjimi rudarskimi rovi. Vse to so le nekateri razlogi, ki so v vzročni povezanosti z zmanjševanjem deleža in obsega obdelovalnih površin. Neposredni vzrok temu procesu moramo iskati v nagli industrializaciji pokrajine, ki nudi domačemu in priseljenemu prebivalstvu ugodne možnosti za zaposlitev zunaj kmetijstva. Lažje delo in osemurni delavnik, zdravstveno in starostno zavarovanje in socialna zaščita, zagotovitev rednega mesečnega zaslužka, ki ni odvisen od vremenskih razmer, tako kot pridelek letine v kmetijstvu, in še vrsta drugih ugodnosti, ki jih neagrarne dejavnosti nudijo svojim zaposlencem in njihovim družinam, so pač najtehtnejši razlogi, ki privabljajo delovno silo s kmetij, kjer je vedno bolj primanjkuje. Zato se kmetije ponavadi v vedno večjem številu preusmerjajo v ekstenzivne oblike gospodarstva, pač v tisto smer kmetovanja, ki zahteva najmanj človeške delovne sile.

Za področje velenjske občine je značilno, da jo tudi v naravno-geografskem pogledu uvrščamo v izrazito p r e h o d n o območje, na katerem se prepletajo subalpske in subpanonske prvine naravnega okolja. In prav zato se tudi v oblikah kmečkega gospodarstva, še predvsem v nekdanjih, zrcalijo izrazite oblike prehodnega, na zahodu še alpskega, na vzhodu in jugu pa že panonskega obrobja. To se najlepše kaže v razširjenosti *vinogradov* oziroma *vinske trte*, ki danes zavzema še okrog 85 ha, kar predstavlja le 0,45 % vseh površin. Res je, da so nekdanj vinogradi zavzemali znatno večje površine: leta 1826 je nanje odpadlo 305 ha (ali 1,63 %); ob koncu prejšnjega stoletja celo 345 ha (1,85 %). Najizrazitejše vinogradniško območje je bilo v gričevnatem svetu okrog

Šmartnega ob Paki, kjer je bilo v začetku prejšnjega stoletja z vinsko trto zasejanih od 1,43 % (k. o. Veliki vrh) do 20,7 % (k. o. Gavce) celokupne površine. Leta 1826 je na območje ob spodnji Paki odpadlo 32 % vseh vinogradniških površin na obravnavanem predelu, in leta 1900 33,4 %, a v letu 1969 27,1 %. Tudi za gričevnati svet med Velenjem in Celjsko kotlino so bile značilne znatne vinogradniške površine (leta 1826 v povprečju 5,2 %, 1900 5,98 % površin tega območja), ki so se v zadnjih sedemdesetih letih skrčile skoraj za dve tretjini, a v zadnjem poldrugem stoletju le za nekaj manj (62,3 %). Na južno gričevnato območje je odpadla pretežna večina vinogradov z današnjega območja velenjske občine: 1826. leta 44 %, 1900 45,2 % in 1969. leta celo 60 %. Edinole na teh dveh območjih je pomenilo vinogradništvo, še prav posebno ob svoji kulminaciji konec prejšnjega in v začetku 20. stoletja, številnim kmečkim gospodarstvom pomembnejši vir dohodkov. Skoraj povsod drugod je bil vinski pridelek v pretežni meri namenjen le domačim potrebam. Res je tudi, da vinska trta v teh predelih nikdar ni bila močnejše razširjena ne v nižjih in ne v višjih predelih. Podoba je, da svet zahodno od Velenja oziroma Šoštanja tudi v podnebnem pogledu ni več primeren za vinograde. Prav zato najdemo povsod tam na posameznih prisojahl še manjše krpe vinogradniških parcel.

Za proučitev usmeritve v kmetijskem gospodarstvu nam dokaj nazorno kažejo spremembe v obsegu *njivskih površin*. Ugotavljamo, da so se orne površine od zabeležb v franciscejskem katastru leta 1826 do danes zmanjšale za več kot eno četrtino. Ob tej ugotovitvi se nam ponuja še tale primerjava: od drugega desetletja preteklega stoletja, ko je po podatkih Schmutzovega leksikona¹⁵ živel na današnjem ozemlju velenjske občine 7.278 ljudi, do danes se je število prebivalstva povečalo za 278,5 %. Ob tem silnem porastu je vendarle treba stalno imeti pred očmi tudi spremembe v njegovi zaposlitveni strukturi. Dokler je dajalo predvsem kmetijstvo našemu področju osnovni pečat gospodarske usmerjenosti, dotlej opažamo, da se je dosledno povsod povečevalo število njivskih parcel in s tem tudi celotni obseg njivskih površin. V razdobju 1826—1900 so se njivske površine v povprečju povečale za 23,7 %, kar pomeni, da se je njihov delež v celokupnem zemljišču dvignil od 14,8 na 19 %, medtem ko danes znaša le še 11,35 %. Potemtakem se je v zadnjih sedemdesetih letih areal njiv zmanjšal za dve petini. Ali drugače zapisano: Še pred stopetdesetimi leti je bilo na območju velenjske občine 26,2 % več njivskih površin kot danes. Skoraj za polovico so se njivske površine zmanjšale na severovzhodnem planotastem območju velenjske občine, za tretjino v severnem in v zahodnem hribovskem območju, za četrtino v ravninskem predelu Velenjske kotline itd. Skratka, najobčutnejše nazadovanje njivskih površin je značilno ali za izrazito hribovska ali za urbanizirana območja. Seveda obstaja nekaj primerov, ki nas opozarjajo, da imajo danes več njivskih površin kot so jih imeli pred

¹⁵ C. Schmutz, Historisch topographisches Lexicon von Steiermark, I—IV., Graz 1822.

poldrugim stoletjem (npr. predvsem območje ob spodnji Paki kot celota, kjer znaša porast ornih površin 2,1 %).

Če je za obdobje 1826—1900 značilno naraščanje njivskih površin, pa ugotavljamo, da so se v zadnjih sedemdesetih letih zmanjšale za 40,3 %. Z izjemo k. o. Gavce, kjer je zaznaven rahel porast, so se njivske površine povsod drugod skrčile: spet najmočneje na severovzhodnem planotastem svetu (— 52 %), na severnem in zahodnem hribovskem območju (— 46 %) pa v ravninskem predelu Šaleške doline (— 41 %). Za tretjino manj njiv imajo tudi naselja na južnem gričevnatem obrobju, za dobro osmino manj njiv je tudi ob spodnji Paki.

Če že skušamo navesti vzroke, ki pogojujejo oziroma pospešujejo tu močnejše drugod spet slabotnejše krčenje njivskih površin, moramo na prvo mesto postaviti razmah neagrarnih dejavnosti, ki so v ugodnejših razmerah skoraj popolnoma zadušile ali vsaj zavrle razvoj kmetijskih, predvsem še kmečkih gospodarstev. V nekmetijskih dejavnostih so namreč močni zarodki preslojitvenih procesov, ki nenehno vplivajo na spremembe v socialni in gospodarski strukturi našega prebivalstva. Čim bolj oddaljena so naselja od Velenja ali Šoštanja oziroma čim slabša je prometna povezava z žarišči neagrarnih središč, tem večji delež kmetijskega prebivalstva je zanje značilen. Ker se tudi absolutno število kmečkega prebivalstva zmanjšuje skoraj po vseh naseljih, ni presenetljivo, da je na kmetijah iz leta v leto manjše število za delo sposobnih ljudi. Številna kmečka gospodarstva, še posebno tista na odročnih in zatišnih območjih, zaradi materialne pasivnosti in pomanjkanja ustrezne delovne sile niso več sposobna za rentabilno gospodarjenje na zemlji. Prvi znaki gospodarske preusmeritve kmetij se kažejo v poklicni zaposlitvi dela njihovega aktivnega prebivalstva in v ekstenzivnejših oblikah izrabe obdelovalnih zemljišč. Na tej stopnji preslojevanja kmečkega prebivalstva v druge (neagrarne) dejavnosti so pač najbolj vidno prizadete njivske površine. Ne menja se samo dosedanja funkcija ornih površin, ki so bile prvenstveno namenjene preskrbi domačega prebivalstva z vsemi osnovnimi prehrabnimi potrebščinami, temveč njihova temeljna izraba, ker se spreminjajo v travnate površine.

Pra naprotne razvojne težnje ugotavljamo pri *travniških površinah*. Njihov delež se je namreč v sklopu vaškega zemljišča povečeval iz obdobja v obdobje: leta 1826 so travniki zavzemali 12,6 % površin na današnjem območju velenjske občine, leta 1900 15,6 % in v letu 1969 17,4 %, kar pomeni, da je danes njihova površina za 37,2 % večja kot je bila v začetku preteklega stoletja. Proces ozelenjevanja je karakterističen za vsa območja Velenjske kotline. Vseeno velja poudariti, da je bil najintenzivnejši v odročnih hribovskih predelih, kjer se je obseg njivskih površin tudi najmočneje skrčil.

V zvezi z živinorejskimi površinami je potrebno poudariti, da so se *pašniške površine* močno skrčile, še posebno v zadnjih desetletjih. Površine *planin*, ki jih že srečujemo po zahodnem hribovskem obrobju, in *pašnikov* so se v preteklem stoletju povečale skoraj za štiri petine (od 1.699 ha na 3.049 ha), v tem stoletju pa zmanjšale za 64 %. Obseg njihove

skrčitve v zadnjem poldrugem stoletju znaša kar 35,5 %. V glavnem se je areal pašniškega sveta povečal predvsem v hribovitem svetu, medtem ko se je v nižjem in ravninskem predelu stalno krčil.

Razumljivo je, da je povečevanje in širjenje ene zemljiške kulture vedno potekalo na račun ustreznega zmanjševanja drugih, ponavadi v tistem času gospodarsko tudi manj pomembnih zemljišč. Obdelovalno oziroma kmetijsko zemljišče se je potemtakem širilo le na račun *gozdnih površin*, ki še danes v velenjski občini zavzemajo okrog 56 % površin (1826. leta 58,5 %, 1900 pa 45 %). Za razdobje 1826—1900 je značilno krčenje gozdnih površin, saj se je njihova površina v tem času zmanjšala za 23,3 %, medtem ko v zadnjih desetletjih prevladuje proces širjenja z gozdom zasajenih oziroma poraslih površin (1900—1969 + 24,5 %). Navkljub vsemu je danes za eno dvajsetino manj gozdov kot jih je bilo pred poldrugim stoletjem. V povprečju se je njihov areal najmočneje skrčil na ravninskem območju Šaleške doline (— 13 %), ob spodnjem toku Pake (— 11 %) ter na območju južnega gričevja (— 10 %), povečal pa na območju severovzhodnih planot, in sicer za 4,5 %. V podrobnem ugotavljamo, da so le redka območja, ki imajo danes več gozdov kot v letu 1826 (npr. k. o. Bevče, Lipje, Plešivec; Ravne, Rečica, Sv. Bric in Sv. Florjan).

V obdobju 1826—1900 so se gozdne površine po vseh katastrskih občinah zmanjšale, in sicer najmočneje v izrazito hribovskih območjih (npr. Šentvid, Bele vode), medtem ko so se v zadnjih sedemdesetih letih — z izjemo nekaterih urbaniziranih območij — skoraj povsod povečale. V tem času se je v Šentvidu in v Belih vodah areal gozdov skoraj podvojil¹⁶, za tretjino več gozdnih površin imajo še k. o. Cirkovce, Plešivec, Ravne, prirastek za eno četrtno znaša v k. o. Lipje, Sv. Florjan in Zavodnje.

Pri spreminjanju obsega posameznih zemljiških kultur (kategorij), predvsem pri krčenju gozdov na račun širjenja njivskega areala, je imelo *požigalništvo* izredno pomembno vlogo. Ta način pridobivanja novih poljedelskih površin bodisi v obliki »frat« bodisi v obliki »novin« je bil močno razširjen v zahodnem hribovskem predelu Šaleške doline (k. o. Bele vode, Šentvid in Zavodnje)¹⁷. Še v letih med obema vojnama so vsako leto požgali in z žitaricami posejali okrog 25 do 30 ha »novin«. Na osnovi podrobne proučitve ugotavlja prof. Marolt, da je bilo takih površin, ki so jih v desetletnih ali v petnajstletnih presledkih redno požgali, še okoli 180 ha v letih 1920 do 1935¹⁸. Zadnjo novino so na tem območju požgali šele leta 1948.

¹⁶ J. Marolt, Hribovske kmetije v zahodnem delu Šaleške doline. Celjski zbornik 1969—70, Celje 1970, str. 81.

¹⁷ A. Sore, Šaleška dolina. Geografski vestnik XXVII—XXVIII, Ljubljana 1957, str. 67. — A. Sore, Velenjska kotlina včeraj in danes, Celje 1963, str. 94. — J. Marolt, o. c., str. 81 in 85.

¹⁸ J. Marolt, Zapadno hribovsko področje Šaleške doline. Tipkopis; diplomsko delo na Oddelku za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1967; prim. str. 28—29.

Vzroke za nastanek in propad kmetovanja na »novinah« in »fratah« moramo iskati v spreminjajočih se družbenih in gospodarskih razmerah. Naraščanje števila prebivalstva po kmetijah hribovskih območij je imelo za posledico nastanek posebnega socialnega sloja kočarjev oziroma bajtarjev, to je kmečkega proletariata. Zanje ponavadi ni bilo več zadostnih in ustreznih površin rodovitnega obdelovalnega zemljišča. Prav zato so bili prisiljeni, da so si v gospodarjevih gozdovih ali na pašnikih v obliki »frat« ali »novin« pridobili skromne površine njivske zemlje za leto ali dve. Tudi gospodarji močnih hribovskih kmetij so si s požigalništvom oziroma požarjenjem pridobivali novih rodovitnih površin za setev žitaric, ki so na takem zemljišču dale tudi do štirikrat višji pridelek kot pa na ornih njivah¹⁹. Toda za vse to je bilo potrebno veliko število pridnih in krepkih delovnih rok²⁰, saj je bilo požarjenje eno izmed najtežjih kmečkih opravil v hribovskih območjih²¹. Z industrializacijo Šaleške doline je bila večjemu delu kmetij odvzeta mlada in vitalna, za delo najbolj sposobna delovna sila, tudi novi gozdarski predpisi iz prvega obdobja po drugi svetovni vojni²² so po svoje pripomogli k opustitvi požigalništva na obravnavanem območju.

III. Rast števila prebivalstva in hiš

Na spremembe velikostne kakor tudi socialne strukture zemljiških posestnikov je neposredno vplivala zaposlitev ljudi s kmetij v drugih, to je v neagrarnih dejavnostih. S tem se je tudi zmanjševal *delež kmetijskega prebivalstva*, kar pomeni, da se je število ljudi, katerih dohodek je bil neposredno odvisen od kmetijske proizvodnje, stalno zmanjševalo. Danes je v velenjski občini le še ena desetina kmetijskega prebivalstva, v SR Sloveniji celo 22,7 %²³. Po stopnji deagrarniziranosti je bila SR Slovenija v jeseni 1965 šele na tisti stopnji, na kateri je bila Velenjska kotlina že spomladi 1953, kar pomeni, da je velenjsko področje po stopnji deagrarniziranosti svojega prebivalstva za 12 let pred celotnim ozemljem naše republike. V razdobju 1953—1970 je bil proces deagrarnizacije v SR Sloveniji za spoznanje intenzivnejši kot v Velenjski kotlini (znižanje kmetijskega prebivalstva je v SRS znašalo 36,5 %, oziroma 35,6 % v občini Velenje). Pripomniti moram, da je v zadnjem devetletnem razdobju

¹⁹ F. Baš, Pripombe k požigalništvu. Slovenski etnograf VI—VII, Ljubljana 1954, str. 89.

A. Šivic, Požiganje gozdnih frat. Slovenski etnograf VI—VII, Ljubljana 1954, str. 74.

²⁰ Prof. F. Baš je izračunal, da je bilo za pripravo enega orala »novine« (velne), ki bo rodila dve ali kvečjemu tri leta zapored, potrebnih kar 135 delovnih dni; pri ornem poljedelstvu pa le štiri dni. Prim. F. Baš: o. c., str. 89.

²¹ D. Predan, Požarjenje. Kotnikov zbornik. Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega. Celje 1956; prim. str. 26.

²² A. Šivic, o. c., str. 78.

²³ a) Statistični letopis SR Slovenije 1970. Ljubljana 1970, prim. str. 56—57 in 60—61. — b) Poročila matičnih uradov o stanju registra prebivalstva na dan 31. marca 1970. Rokopisno gradivo Zavoda SRS za statistiko, Ljubljana.

(1961—70) deagrarizacija na območju velenjske občine (— 24,2 %) spet močnejša kot pa na ozemlju celotne SR Slovenije (— 20,5 %)²⁴.

Razslojevanje kmečkega oziroma sploh kmetijskega prebivalstva je potekalo po posameznih območjih obravnavanega področja dokaj različno. V tem pogledu so bila izrazito hribovska naselja tudi najmanj prizadeta. V njih je namreč še danes več kot polovica kmečkega prebivalstva. Tudi po posameznih območjih, na katera smo razdelili področje velenjske občine, je delež kmetijskega prebivalstva zelo raznolik: v ravninskem predelu znaša že komaj 5 % (leta 1953 še 16,5 %), v naseljih severnega in zahodnega hribovskega območja okrog 37 %. V drugih treh območjih se delež agrarnega prebivalstva giblje okrog ene četrtine, to je le nekaj malega nad slovenskim povprečjem.

Kljub različno močnemu deagrarizacijskemu procesu na posameznih območjih velenjske občine spoznavamo, da se odstotek kmečkega prebivalstva, ki dela in živi na določenem območju, v zadnjih skoraj dveh desetletjih ni bistveno spremenil. Še vedno odpade na ravninski predel Šaleške doline dobra tretjina vsega kmetijskega prebivalstva velenjske občine, na območje severovzhodnih planot skoraj ena osmina, na ostala tri območja po okrog 18 % (podobna prostorska porazdelitev je bila tudi v letu 1953 in 1961). To z drugimi besedami pomeni, da je bila intenzivnost deagrarizacije prebivalstva na vseh območjih velenjske občine bolj ali manj enakomerno razporejena v vseh obdobjih, ki jih v našem pregledu primerjamo med seboj.

Vendar nam podrobnejši vpogled v ustrezno statistično gradivo odkriva, da je bila intenzivnost zmanjševanja števila kmetijskega prebivalstva najizrazitejša na severovzhodnem planotastem svetu Velenjske kotline (po-2,5 % na leto), le nekaj nižja na območju spodnjega toka Pake (2,3 %), v ravninskem delu Šaleške doline (2,2 %). Toda precej slabotnejše nazadovanje je značilno za območje južnega gričevja (1,9 %) in za predel hribovskih naselij na severu in zahodu (1,65 %), kar je že tudi pod občinskim poprečjem (2,1 %). Poleg tega ugotavljamo, da se je število kmečkega prebivalstva v zadnjem obdobju (1961—1970) zmanjševalo hitreje (2,7 %) kot v prejšnjem osemletnem razdobju (1,9 % na leto). To pomeni, da so v letih 1961—70 močnejše kot kdajkoli poprej prisotne, tiste gospodarske in družbene težnje, ki pospešujejo preslojevanje kmečkega prebivalstva, njegovo »odlepljanje« od tradicionalne navezanosti na zemljo in kmečkega načina življenja. Vendar tudi v tem pojavu odkrivamo določena odstopanja. V naseljih severovzhodnega planotastega območja je značilno, da je kmečko prebivalstvo v letih 1953—61 močnejše nazadovalo (letno za 3,5 %) kot v naslednjem razdobju (2,2 %). Podobno se je dogajalo tudi v naseljih severnega in južnega hribovskega zaledja, le da je bil tod proces deagrarizacije slabotnejši (1,9 % oziroma 1,7 % na leto).

²⁴ Popis stanovništva 1953. Knjiga XIV, Beograd 1958. — Popis stanovništva 1961. Knjiga XIV, Beograd 1966.

Jakost deagrarizacije je bila v različnih tipih naselij tudi zelo različna.²⁵ V povojnih letih je število kmečkega prebivalstva v vaških naseljih pojemale v poprečju po 2 % na leto, v »mešanem« tipu naselij z 2,16 %, a v obeh mestnih naseljih kar po 3,36 %. Vendar je potrebno še opozoriti, da so bila kmečka naselja v velenjski občini šele v zadnjem devetletnem razdobju (1961—70) podvržena intenzivnejšemu deagrarizacijskemu procesu. V tem času se je število kmetijskega prebivalstva v njih zmanjšalo za 22,2 %, to je v poprečju po 2,47 % na leto. V začetku 1970. leta je bilo med prebivalstvom v vaških naseljih na področju velenjske občine še blizu 29 % kmetijskega prebivalstva, leta 1953 še vedno 47,2 %. Tudi v naseljih prehodnega tipa je še vedno okrog 16 % agrarnega prebivalstva (1953 25,3 %), a v obeh mestnih naseljih je delež kmetijskega prebivalstva že prav neznamenit (v letu 1970 0,44 %, v 1953. letu 2,9 %). Potemtakem je v letu 1970 odpadlo na vaška naselja 59,6 % vsega agrarnega prebivalstva velenj. občine (1953. leta 58 %; 1961. leta 58,1 %), na tip »mešanih« naselij 38,3 % (leta 1953 38,9 %, 1961. leta 36,3 %) ter na Šoštanj in Velenje le še 2,1 % (1953. leta 3,1 % in 1961. leta celo 5,6 %). Torej tudi v tem pogledu v primerjavi z letom 1953 ni prišlo do bistvenih razlik v deležu razporeditve kmetijskega prebivalstva po funkcijsko različnih tipih naselij.

Ob razčlenjevanju tega procesa nas navsezadnje zanima, v kakšni funkcijski medsebojni povezanosti so spremembe v številu kmetijskega prebivalstva na eni strani in kmetijskih površin na drugi. Na osnovi izračuna vidimo, da je korelacija med-navedenim dogajanjem pozitivna in izredno visoka (+ 0,935). To pomeni, da so spremembe v rasti kmetijskih površin v premem sorazmerju z gibanjem števila kmetijskega prebivalstva. Determinacijski koeficient, ki znaša v našem primeru 0,874, nam pokaže, da so spremembe (zmanjšanje) v kmetijskih površinah kar v 87,4 % odvisne od sprememb v kmetijskem prebivalstvu in da le ena osmina vzrokov za te spremembe odpade še na vrsto drugih dejavnikov.

Nadalje spoznavamo, da sta delež agrarnega prebivalstva in *rast števila prebivalstva* po naseljih velenjske občine v precejšnji skladnosti. V glavnem smemo trditi, da je bil prirastek števila prebivalstva v naseljih z nizkim deležem agrarnega prebivalstva močnejši kot v drugih. V zadnjih sto letih (1969—1970)²⁶ se je število prebivalstva na obravnavanem področju povečalo za 191,2 %, in sicer v vaških naseljih komaj za 29,9 %, v tipu »mešanih« naselij za 99,5 %, v Šoštanju ter v Velenju skupaj za več kot 13-krat. Vaška naselja so v glavnem podvržena

²⁵ Pri obdelavi podatkov popisa prebivalstva leta 1961 so naselja razdelili v tri skupine: kmečka, mešana in mestna. Pri tej klasifikaciji naselij je upoštevana kombinacija med velikostjo naselja (število prebivalstva) in odstotkom neagrarnega prebivalstva. Prim. grafično shemo in metodološko opombo: Popis stanovništva 1961. Knjiga XII, Migraciona obeležja. Beograd 1966, prim str. XIX—XX.

²⁶ Orts Repertorium des Herzogthumes Steiermark. Graz 1872. — Special Ortsrepertorium von Steiermark. Wien 1917. — Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga I, Stanovništvo po polu i domaćinstva. Beograd 1951. — Gl. opombo 23 b in 24.

stagnaciji: v njih je bila najintenzivnejša rast števila prebivalstva v povojnem obdobju kakor tudi v štirih desetletjih pred prvo svetovno vojno. Za naselja »mešanega« tipa ugotavljamo, da se je število prebivalstva v njih v zadnjih sto letih povečalo približno za toliko kolikor je znašal naravni prirastek prebivalstva v tem času. Prebivalstvo v teh naseljih je najhitreje naraščalo v letih 1869—1910 ter v obdobju med obema vojnama (+ 0,89 % letno); po drugi svetovni vojni imajo ta naselja že slabotnejši prirastek v številu prebivalstva kot pa kmečka. Potemtakem sta mestni naselji tisti, v katerih se akumulira pretežna večina prebivalstvenega prirastka v velenjski kotlini. V zadnjih sto letih je odpadlo na vaška naselja 7,8 % vsega prebivalstvenega prirastka na obravnavanem območju, na mesti je odpadlo kar 72 %, ena petina na prehodni tip naselij. Znatne razlike v rasti števila prebivalstva med posameznimi tipi naselij se pojavijo šele z močnejšim razvojem in s stopnjevano rastjo pomembnosti neagrarnih dejavnosti. Prav zato je bil prirastek prebivalstva v razdobju 1869 do 1910 mnogo bolj enakomerno kot kdaj koli kasneje porazdeljen med posamezne skupine naselij. Tedaj je namreč na vaška naselja odpadlo še 22,8 % celotnega napredka prebivalstva Velenjske kotline, v povojnem obdobju le še 5 %. Tedaj sta dobili mesti le 32,6 % od celotnega prirastka prebivalstva na obravnavanem področju, v povojnih letih pa kar 90,5 %. Vse do konca druge svetovne vojne so bila naselja »mešanega« tipa tista, v katerih se je kopičila velika večina prirastka števila prebivalstva, in sicer je v razdobju 1869—1910 odpadlo na njih 44,6 %, v letih 1910—1948 50,2 %, v dvaindvajsetletnem povojnem razdobju le še 4,5 %, to je že manj kot na izrazito kmečka naselja.

Tudi rast števila prebivalstva po posameznih območjih velenjske občine je bila zelo raznolika v zadnjih sto letih. Število prebivalstva v naseljih osrednjega ravninskega območja se je skoraj početverilo, za več kot polovico se je povečalo v naseljih ob spodnjem toku Pake (63 %) ter v južnem gričevnatem obrobju (55 %). V severovzhodnem planotastem območju se je prebivalstvo številčno povečalo za slabo tretjino, medtem ko je za hribovsko območje na severu in zahodu značilna stagnacija. Takšna regionalna diferenciranost v rasti števila prebivalstva je imela za posledico, da so naselja v ravninskem območju Velenjske kotline v zadnjih sto letih dobila kar 88,5 % od celotnega prebivalstvenega prirastka na današnjem območju velenjske občine (18.105 preb.), približno ena dvajsetina odpade na območje ob spodnji Paki in na južno kotlinsko obrobje.

V rasti števila prebivalstva po območjih velenjske občine zaznavamo še naslednje značilnosti: v prvem obdobju (1869—1910) še ni večjih razlik med njimi, z izjemo severnega in zahodnega hribovskega predela, kjer je zarisana že rahla depopulacija. Toda že v naslednjem razdobju (1910—1948) se pokažejo večje razlike: število prebivalstva je najmočnejše naraščalo v kotlinskem osredju (+46 %) in v naseljih na severovzhodnem planotastem svetu (+21 %), povsod drugod so opazne le rahle (pozitivne) spremembe. V povojnih letih (1948—70), ko je ne-

agrarno gospodarstvo v Velenjski kotlini doživelo izreden razmah, je razumljivo, da je spet najmočnejše naraščanje števila prebivalstva osredotočeno na osrednji kotlinski predel (v letnem povprečju 5,51 %); za dobro petino se je povečalo še v naseljih spodnjega toka Pake, za desetino v južnem gričevnatem obrobju, medtem ko so povsod drugod opazne že izrazite težnje po izseljevanju. Vse te navedbe v rasti števila prebivalstva nas ponovno opozarjajo, da se je izrazita diferenciacija med posameznimi območji obravnavanega področja, ki je nadvse heterogeno tako v naravnem kot v družbeno-geografskem pogledu, pričela z močnejšo uveljavitvijo neagrarnih dejavnosti, še prav posebno v zadnjih šestdesetih letih. Kolikor močnejše so postajale te dejavnosti, toliko večji učinek so imele na koncentracijo prebivalstva.

Potrebno je še odgovoriti na vprašanje, kakšna je bila dinamika rasti števila prebivalstva po naseljih Velenjske kotline. V zadnjih sto letih se je število prebivalstva najmočnejše zmanjšalo v izrazitih kmečkih naseljih ter v nekaterih odročnih predelih. Še do večje diferenciacije je prišlo v zadnjih šestdesetih letih. Poleg naselij, ki v zadnjih sto letih zaznamujejo izrazite depopulacijske ali vsaj stagnacijske težnje v rasti števila prebivalstva, se v desetletjih 20. stoletja pokaže še pri številnih drugih naseljih upad števila prebivalstva. Vsa naselja z depopulacijskimi težnjami stoje zunaj ravninskega dela Velenjske kotline in večina od njih je tudi odmaknjena od prometnega ožilja. Čeprav je prebivalstvo velenjske občine v zadnjih 22 letih poraslo za 71,5 % pa vendarle se je v 15 naseljih (od skupnega števila 42), predvsem v tistih, ki imajo pretežno še agrarni značaj, število prebivalstva znižalo, in sicer od 2,5 % do 26,6 %. Kotlinsko osredje s svojim najbližjim zaledjem, kamor se je v zadnjem času prenesel urbanizacijski vpliv, pa naselja ob prometnih žilah oziroma po dolinah, ki se pahljačasto stekajo proti kotlinskemu osredju, so potemtakem območja s hitro rastjo števila prebivalstva in naglih sprememb v naselbinski fiziognomiji kakor tudi v prenekaterih strukturah demografskega, socialnega in ekonomskega značaja.

Razvoj neagrarnih dejavnosti v Velenjski kotlini je imel pomembno vlogo pri *teritorialni rasti* in oblikovanju *naselij* oziroma pri *rasti števila hiš*²⁷. V zadnjih sto letih je bila rast števila hiš precej manjša od naraščanja števila prebivalstva, prav zato in zaradi gradnje večstanovanjskih blokov se je tudi število ljudi na hišo povečalo od 4,6 na 6,8. Število hiš v Šoštanju ter v Velenju se je v zadnjih sto letih povečalo sedemkratno, v naseljih »mešanega« tipa se je skoraj podvojilo, v vaških naseljih pa znaša porast le 11 %. Ugotovitev, ki smo jo podali za rast števila prebivalstva, je v glavnem veljavna tudi na teritorialno rast posameznih naselij. Pri tem je seveda potrebno naglasiti, da so stanovanjski kakor tudi

²⁷ Podatki za število hiš po naseljih so prevzeti iz ustreznih letnikov statističnega gradiva o popisu prebivalstva in rokopisnega gradiva Zavoda SR Slovenije za statistiko, Ljubljana. — Prim. tudi A. Sore, Nova velika dela v Saleški dolini. Geografski vestnik, XXXII — Melikov zbornik, str. 225—234, Ljubljana 1960. — Z. Zupančič, Velenjsko industrijsko žarišče in njegov razmah. Celjski zbornik 1961, str. 315—366, Celje 1961.

drugi gospodarski stavbni objekti trajnejšega pokrajinsko-fiziognomskega porekla. Zato se s spremembami gospodarskega razvoja počasneje kot na primer pri zemljiških kulturah ali pri posestno-socialni strukturi gospodarstev ali v različnih prebivalstvenih strukturah, pokažejo v naseljih nove smeri in oblike kot odmevi splošnega družbenega in gospodarskega napredka.

Prav zanimiva podoba rasti števila hiš se nam ponuja s pregledom po posameznih območjih. V zadnjih sto letih odpade kar 86 % prirastka v številu hiš na ravninski predel (prim. prebivalstvo), ena dvanajstina na naselja ob spodnjem porečju Pake, preostali delež (6 %) je razdeljen na druga tri območja. V razdobju 1869—1970 se je število hiš v ravninskem predelu Velenjske kotline več kot podvojilo, število hiš ob spodnji Paki se je povečalo za dve petini, za četrtno na severnem in zahodnem hribovskem območju, približno za desetino še na ostalih dveh območjih.

Nedvomno je rast števila hiš v močni odvisnosti od rasti števila prebivalstva. Tako lahko ugotovimo, da je korelacija med njima pozitivna in izredno visoka ($r = +0,975$).

Pregled po naseljih nas opozarja, da so se v zadnjih sto letih zmanjšala predvsem izrazito kmečka naselja. Tudi v zadnjih dveh desetletjih zaznamujemo v nekaterih naseljih (npr. Bele vode, Preloge, Silova, Škalske Cirkovce) upadanje števila hiš. Pri tem je treba tudi povedati, da bi bilo to nazadovanje še močnejše, ako ne bi bilo med zadnjo vojno opustošenj²⁸, in gradenj oziroma obnove v prvih povojnih letih.

Ako bi poskušali s poprečnim številom ljudi na hišo razmejiti kmečka naselja od drugih, ki so podvržena hitrejši deruralizaciji, ne bi dobili prave podobe o naši pokrajini. Ugotavljamo, da se tu in tam tudi v kmečkih naseljih povečuje število ljudi na hišo. Ta pojav je najbolj razširjen na območjih z izredno razdrobljeno zemljiško-posestno strukturo in seveda povsod tam, kjer je še mogoče dnevno nihanje (migracija) delovne sile med krajem stanovanja in krajem zaposlitve zunaj kmetijstva. Da se je v nekaterih kmečkih naseljih število ljudi na hišo povečalo, je razlog tudi v tem, da je bilo v preteklosti po vsorodnih območjih precejšnje število zidanic pa najsibo poseljenih ali vsaj občasno obljudenih z revnejšim slojem domačega prebivalstva. Poleg tega so številne hribovske kmetije, še posebno tiste na zahodnem področju Velenjske kotline, imele po več hiš oziroma bajt, ki jih danes nimajo več²⁹. V obilju stanovanjskih objektov oziroma v številu poslopij, ki so namenjena najrazličnejšim potrebam gospodarstva, se kaže nekdanja gospodarska moč

²⁸ S. Zrimec, Domovi v Sloveniji, porušeni 1941—1945. Geografski vestnik XX—XXI, str. 269—297, Ljubljana 1949.

²⁹ Na primer: v Belih vodah je imel okrog leta 1880 Andrej Drča-Razpotnik kar 9 stavb s hišnimi številkami, Sernoveršnik 6 hiš, po štiri poslopja s hišnimi številkami so imeli še Berložnik, Arelšek in Plešnik, štiri kmetije so imele po tri hiše itd. V k. o. Cirkovce so imeli trije zemljiški posestniki po 3 hiše, v k. o. Št. Vid sta imeli dve kmetiji po 4 hiše, ena pa tri, v Konovem pri Velenju je imel Berglez 4 hiše, skoraj vsi drugi zemljiški lastniki pa so imeli po dve hiši. V k. o. Zavodnje je imela Čertvežnikova kmetija 3 hiše, enajst drugih kmetij pa je bilo z dvema hišnima številkami.

hribovskih kmetij in njihove potrebe po tuji delovni sili. S stanovanji in manjšimi kosi obdelovalnega zemljišča je bilo mogoče družine brez posesti lažje in trdneje ter trajneje navezati na kmetijo. Prav s tem je bila kmetijam preko vsega leta zagotovljena prepotrebna delovna sila. Ta sloj kmečkega prebivalstva je bil že pred industrializacijo Velenjske kotline tako v gospodarskem kakor tudi v socialnem ter v stanovanjskem pogledu, skratka v vseh oblikah eksistenčnega boja, neposredno odvisen od svojega gospodarja, to je od zemljiškega posestnika.

Sklepne misli

Pregled nekaterih sestavin geografskega okolja, predvsem tistih, ki so neločljivo povezane z agrarno pokrajino, nam pokaže, da je prišlo v njih do korenitih sprememb v zadnjih desetletjih. Te nas opozarjajo, da kmečka gospodarstva kot neposredni sooblikovalci pokrajine vedno bolj in bolj izgublajo svoj pomen. S tem, da njihova ekonomska moč pojenjuje, je oslabljen tudi njihov vpliv na preoblikovanje pokrajine. Današnji gospodarski razmah, ko prednjačijo industrijske in druge nekmetijske dejavnosti, prispeva s svojimi vplivi in učinki k rušenju podeželskega ambienta, ki se je ustvarjal in prilagojeval naravnemu okolju več stoletij. Čim močnejši je vpliv industrializacije, tem hitreje se podeželje korenito preobraža. Tam, kjer so ti vplivi zaradi najrazličnejših razlogov zavrti ali vsaj omejeni na preoblikovanje večjega števila pokrajinskih elementov, prihaja do številnih anahronizmov, ki se kažejo v avtarkični zaprtosti kmetij, v pojemanju njihove gospodarske moči, s čimer jim peša tudi njihova življenjska odpornost in neprilagodljivost sodobnim tokovom gospodarskega razvoja.

Razčlenitev nekaterih statističnih podatkov nam je pokazala, da proces industrializacije tudi na območju Velenjske kotline ni bil usklajen s počasnejšim tempom deruralizacije pokrajine. Prav v tem razkoraku moramo iskati motive za izredno naglo upadanje pomena kmetijske proizvodnje. Agrarne dejavnosti, ki so bile zakoreninjene v domačem okolju in katerih povojni razvoj je bil skozi daljše obdobje prepuščen različnim sredobežnim silam, ki so prinašale še večjo negotovost v jutrišnji dan kot pa je bila v današnjem, povzročale razkroj nekdanjih oblik kmetovanja in gospodarjenja na zemlji, tudi niso mogle slediti novim in vse večjim potrebam po preskrbi naglo rastočega števila prebivalstva. Prav zategadelj, ker se kmetije z mnogih območij velenjske občine tudi zaradi preslabotne lastne ekonomske moči niso mogle pravočasno preusmeriti v tržno proizvodnjo, so v svojem splošnem razvoju precej zaostale. Kmetije niso bile več sposobne niti članom svojih družin nuditi zadostnih sredstev za udobno življenje. Zato se ne čudimo, da je prenekatero kmečko gospodarstvo ostalo brez ustrezne delovne sile, a mnoga gospodarstva imajo le še starejšo delovno moč. Že leta 1960 je bilo 24,9 % zemljiških posestnikov stalno zaposlenih zunaj kmetije³⁰.

³⁰ Popis zasebnih kmetijskih gospodarstev 1960. Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana.

Tedaj je bilo na področju velenjske občine le 13,8 % kmetij z zadostnim številom delovne sile, primanjkovalo jo je na petini kmetij. Skoraj polovica zemljiških lastnikov, in to največ iz nižjih skupin, je imela delovne sile več kot jo je potrebovala za obdelavo zemlje, zato se je je del zapostil zunaj kmetijstva.

Ne moremo biti presenečeni, da je kmetijstvo v pravkar orisanem položaju povečini vztrajalo pri polikulturnem proizvodnem sistemu, in le v posameznih območjih moremo ugotoviti njegovo preusmeritev za potrebe tržne proizvodnje. Takšna spoznanja nam najbolj ilustrirajo podatki, ki pravijo, da je bila leta 1960 okrog polovica ornih površin zasejana z žitaricami, dobro petino so zavzemale krmilne rastline, desetino industrijski predelavi namenjeni pridelki, med katerimi je pretežna večina odpadla na hmelj, in 18 % njiv je bilo zasejanih z vrtninami. Čeprav podnebni pogoji ne ustrezajo najbolj gojenju in pridobivanju žitaric, saj so v hribovskih predelih že v prevladi jara žita, vseeno prideluje kar tri četrtine zemljiških posestnikov razne vrste žit. Okrog četrtna posestnikov ima industrijske rastline, okopavine pa prideluje na svojih njivah, kar 97 % zemljiških lastnikov, medtem ko krmilne rastline gojita več kot dve tretjini posestnikov.

Čeprav sodi velenjska občina kot celota med najbolj razvita območja na Slovenskem³¹, pri podrobnejšem pregledu navkljub vsemu spoznavamo, da so nekatera hribovska območja, še predvsem tista, ki nimajo sodobne cestne povezave z dolinami, gospodarsko izredno slabo razvita. Takšne primere nerazvitosti oziroma zaostalosti spoznavamo ob obisku Paškega Kozjaka in Graške gore pa tudi zahodno hribovsko območje ne kaže prevelikega napredka, temveč prej stagnacijo in nazadovanje v svojem gospodarskem razvoju³².

- Vplivi industrializacije na preoblikovanje agrarne pokrajine so zares številni. Tu bi bilo potrebno še posebej spregovoriti o pomenu gozdov ter o njihovi izrabi v industrijskem obdobju, iz katerega so se nam ohranile številne poseke, ki dajejo še danes pokrajini zelo vidna obeležja. Spregovoriti bi bilo potrebno o spremembi zunanje podobe hiše in gospodarskega poslopja ter o njegovi funkcionalni izrabi v današnjem času. Opozoriti bi veljalo na spremembe prehranjevalnega režima kmečkega ali vsaj po kmetijah živečega prebivalstva in na odnos današnje prehrane do sprememb v kmetijski proizvodnji. Podrobneje bi veljalo označiti takoiimenovane »agrarne škarje«, ki nam prikazujejo odnos med posameznimi skupinami zemljiških posestnikov in njim pripadajočim delom kmetijskega zemljišča. In ne nazadnje nas bi prav tako zanimala podrobnejša funkcijska klasifikacija naselij, saj so prav ta podvržena najbolj korenitim in kompleksnim fiziognomskim in strukturalnim spremembam.

³¹ M. Natek, Razvita in nerazvita območja na Slovenskem. Dialogi, št. 1, str. 5—15, Maribor 1970.

³² A. Sore, Geografija nekaterih delov celjske makroregije. Celjski zbornik 1969, posebna izdaja, Celje 1969; prim. str. 45—50.

V prispevku sem želel opozoriti le na nekatere procese v sodobnem preoblikovanju elementov agrarne pokrajine v Velenjski kotlini. Koliko so te spremembe specifične bodisi po svoji prostorski razsežnosti bodisi po intenziteti porajanja in preoblikovanja, na to bomo lahko odgovorili šele z nadaljnjim preučevanjem, ki bo zajelo širši prostor. Brez dvoma je vznik velenjskega rudarsko-industrijskega žarišča porajal skozi desetletja permanentno silo, ki je globoko posegla v preobrazbo tukajšnjega človeka in njegove pokrajine.

Zusammenfassung

DIE EINFLÜSSE DER INDUSTRIALISIERUNG AUF DIE LANDWIRTSCHAFTLICHE STRUKTUR DES BECKENS VON VELENJE

Das im östlichen Teil des slowenischen Voralpengebietes gelegene Becken von Velenje erfuhr in den letzten achtzig Jahren eine Reihe von außerordentlich einschneidenden physiognomischen Veränderungen. Die Gründe dafür sind in der Ausbeutung der dortigen reichen Lignitlager pliozänen Alters sowie in der Entstehung und Entwicklung verschiedener Industrien zu suchen, die sich die Nähe der thermoenergetischen Betriebsquelle, zum Teil auch das ungenützte Potential weiblicher Arbeitskräfte, vor allem aber das günstige Verkehrsnetz zunutze machten. In diesen maßgeblichen Faktoren der nichtagrarischen Wirtschaft sind die Richtungsweiser und Beschleuniger der Deagrarisierung und Urbanisierung sowie der Prozesse zu suchen, die die soziale und wirtschaftliche Struktur dieses Agrargebietes wesentlich verändert haben.

Der Autor analysiert und bespricht die Entwicklungstendenzen einiger agrargeographischer Elemente des Beckens. Im ersten Teil des Beitrags wird die »Entwicklung der Struktur des Grundeigentums von 1880 bis 1960« dargestellt. In diesem Zeitabschnitt hat sich die Zahl der Grundeigentümer im Bereich der Gemeinde Velenje um 26,8 % vermehrt, doch hat sich die Bodenfläche ihres Besitzes um 21,7 % verringert. Infolge dieser Veränderung verkleinerte sich die durchschnittliche Größe des Grundeigentums von 11,27 ha auf 6,93 ha.

Im zweiten Teil der Abhandlung werden die »Veränderungen der Bodenkategorien von 1826 bis 1969« besprochen. Im ersten Zeitabschnitt von 1826 bis 1900 vergrößerten sich die Anbauflächen um 23 %, in den letzten sieben Jahren verkleinerten sie sich aber um 7,1 %. Durch ähnliche Entwicklungsgänge sind auch die Veränderungen der einzelnen Bodenkulturen gekennzeichnet. Die Fläche der Weingärten wuchs bis 1900 stetig an — sie umfaßte in diesem Jahre 345 ha — seitdem ist sie jedoch um mehr als 75 % zurückgegangen. Die Ackerflächen haben sich in den letzten sieben Jahren um 40,3 % vermindert, doch ist die Wiesenfläche heute um 37 % größer als im Jahre 1826, während sich das Areal der Weiden und Almen von einst 3049 ha (1900) auf 1097 ha verringert hat. Die Waldflächen, die im behandelten Gebiet noch heutzutage 56 % der Gesamtfläche ausmachen (1826: 58,5 %, 1900: 45 %), haben sich in den letzten sieben Jahren um 24,5 % vergrößert. Das Niederbrennen von Waldland, das im westlichen bergigen Teil des Beckens von Velenje noch bis 1948 praktiziert wurde, war ein bemerkenswerter Regler der Rodungen und somit der Vergrößerung der Acker- und anderen Anbauflächen.

Der dritte Abschnitt behandelt das »Wachstum der Bevölkerungs- und der Häuserzahl der Siedlungen«. Im weiteren Bereich des Beckens von Velenje bildet die landwirtschaftliche Bevölkerung nur noch ein Zehntel der gesamten Einwohnerschaft. In den letzten sieben Jahren hat sich die Zahl der bäuerlichen Bevölkerung um 35,6 % verringert. Der Autor unterstreicht die Tatsache, daß zwischen den Veränderungen des landwirtschaftlichen Bevölkerungsstandes und dem Areal der Anbauflächen eine außergewöhnlich hohe Korrelation besteht (+ 0,935).

In den letzten hundert Jahren hat sich die Bevölkerungszahl im Gebiet der Gemeinde Velenje um 191 % vermehrt: den geringsten Zuwachs (+ 30 %) wiesen die bäuerlichen Siedlungen auf, den stärksten die städtischen Siedlungen Sošanj und Velenje (von 1079 auf 14.124 Einwohner, d. i. um 1210 %), während sich die Bevölkerungszahl im »gemischten«, d. h. Übergangstypus der Siedlungen nahezu verdoppelt hat. Die Häuserzahl hat sich in beiden Städten versiebenfacht, im gemischten Typus nahezu verdoppelt, während sie sich in den bäuerlichen Siedlungen bloß um 11 % vergrößert hat. Weiterhin werden in der Abhandlung auch die regionalen Unterschiede und bezeichnenden Eigenheiten der Entwicklung der behandelten agrarwirtschaftlichen Elemente des Gebiets besprochen. Der Autor ist der Meinung, daß durch das Aufkommen des bergbaulichen und industriellen Wirtschaftskerns von Velenje eine durch Jahrzehnte wirksame Kraft ausgelöst wurde, die die Umbildung der Agrarlandschaft und ihres Menschen tiefgreifend beeinflusst hat.